

Rafał Czachor

Krakowska Akademia im. A. Frycza Modrzewskiego

ORCID: 0000-0002-5929-9719

rczachor@afm.edu.pl

Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej – pozycja ustrojowa i główne kierunki działalności w latach 2006–2023

Wstęp

Polityka historyczna jest nie tylko ważnym narzędziem rozliczania się z przeszłością, ale także narzędziem konstruowania tożsamości i bieżącej agendy politycznej. Szczególnego znaczenia nabiera w przypadku państw o skomplikowanej, postautorytarnej przeszłości, gdzie może służyć jako jeden z elementów konstruowania sprawiedliwości okresu przejściowego (*transitional justice*). Do grupy tej należą państwa Europy Środkowej i Wschodniej: Rzeczpospolita Polska, Republika Czeska, Republika Słowacka oraz Ukraina, w których udział w polityce historycznej jest zadaniem wyspecjalizowanych podmiotów, w przypadku RP noszącego nazwę Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, w przypadku Republiki Czeskiej – Instytutu Badania Reżimów Totalitarnych (powołany w 2007 r.), zaś Republiki Słowackiej – Instytutu Pamięci Narodu (powołany w 2002 r.). O ciągłej aktualności zagadnienia polityki historycznej i rozliczenia przeszłości w państwach Europy Wschodniej świadczy m.in. fakt, że obecnie możliwość powołania takiej instytucji dyskutowana jest w Republice Mołdawii.

Pozycja ustrojowa oraz zakres działalności wymienionych podmiotów kształtuje się w każdym z przypadków odmiennie. Celem artykułu jest przybliżenie pozycji ustrojowej, ewolucji i głównych kierunków działalności Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej (dalej jako UIPN), który funkcjonuje od 2006 r. Jego specyfika pozycji prawnej w postaci włączenia w struktury władzy wykonawczej sprawia, że działalność silnie uwarunkowana jest kontekstem politycznym, rzutując nie tylko na sytuację wewnątrzukraińską, lecz także – z racji historycznie skomplikowanych stosunków Polaków i Ukraińców – chociażby na relacje bilateralne między tymi dwoma państwami.

Powołanie UIPN i kierunki jego działalności w latach 2006–2010

Mimo że Ukraina niepodległość uzyskała w 1991 r., świadome i zinstytucjonalizowane podejście jej władz państwowych do kwestii historii datuje się na połowę pierwszej dekady XXI w. W ukraińskim systemie politycznym, gdzie istotną pozycję ustrojową posiada włączony w struktury egzekutywy prezydent, wpływ na to miały prezydentury Leonida Krawczuka (1991–1994) i Leonida Kuczmy (1994–2005), którzy unikali nawiązywania do przeszłości w bieżącej działalności politycznej¹. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że pierwszym aktem prawnym w dziedzinie polityki historycznej Ukrainy była ustawa nr 1684-III z 20 kwietnia 2000 r. o upamiętnieniu Zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej w latach 1941–1945. Akt ten utrzymany był w duchu radzieckiej, a także rosyjskiej narracji o zwycięstwie nad nazistowskimi Niemcami, święcie 9 maja, upamiętnieniu ofiar i potwierdzający okolicznościową symbolikę oraz mający przeciwdziałać próbom falsyfikacji historii².

Decyzja o powołaniu podmiotu prowadzącego politykę historyczną państwa wpisywała się w retorykę polityczną rządzącego w latach 2005–2010 prezydenta Ukrainy Wiktora Juszczenki oraz jego środowiska i w pewnym stopniu odwoływała się do doświadczenia polskiego i utworzenia w końcu 1998 r. Instytutu Pamięci Narodowej³. Konieczność powołania takiej instytucji odnotowano w dekreście prezydenta Ukrainy z 11 lipca 2005 r. o dodatkowych środkach na rzecz upamiętnienia ofiar represji politycznych i Wielkiego Głodu⁴. Jej celem miało być rozpowszechnienie wiedzy o stalinowskiej polityce wobec Ukrainy oraz wypracowanie narracji o Wielkim Głodzie jako o ludobójstwie narodu ukraińskiego. W celu realizacji tego zadania Gabinet Ministrów Ukrainy powołał międzyresortową komisję, mającą na celu opracowanie koncepcji działalności takiej instytucji, a jej członkami zostali działacze polityczni, historycy oraz przedstawiciele organizacji pozarządowych o historycznym profilu działalności⁵.

¹ O. Hrycenko, *Prezidenti i pam'at'. Politiika pam'ati prezidentiv Ukraïni (1994–2014)*, Kyïv 2017, s. 266.

² Zakon Ukraïny nr 1684-III – Pro uvičennâ Peremogi u Velikij Vitčiznânij vijni 1941–1945 rokiv, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-iii#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

³ A.A. Plehanov, *Gosudarstvennye instituty kontrolâ pam'ati na primere Ukraïnskogo instituta nacionalnoj pam'ati*, [w:] A.I. Miller, D.V. Efremenko (red.), *Politiika pam'ati v sovremennoj Rossii i stranah Vostočnoj Ewropy. Aktory, instituty, narrativy*, Sankt-Petersburg 2020, s. 522; T. Zhurzhenko, *Legislating historical memory in post-Soviet Ukraine*, [w:] E. Barkan, A. Lang (red.), *Memory laws and historical justice*, Cham 2022, s. 105.

⁴ Ukaz Prezidenta Ukraïny nr 1087/205 – Pro dodatkovî zahody šodo uvičennâ pam'ati žertv političnyh represji ta holodomoriv v Ukraïni, <https://www.president.gov.ua/documents/10872005-2861> (data dostępu: 28.09.2023).

⁵ Razporâdžennâ Kabinetu Ministriv Ukraïny nr 460-r – Pro stvorenâ Mižvidomičnoj robočoj grupy z pytan' utvorenâ Ukraïnskogo institutu nacional'noj pam'ati, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-2005-%D1%80#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

Na bazie prac tejże komisji Gabinet Ministrów Ukrainy w dniu 31 maja 2006 r. przyjął rozporządzenie o utworzeniu Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej⁶, który został powołany jako część systemu organów władzy wykonawczej, merytorycznie podlegając rządowi. Wkrótce, 7 lipca 2006 r. w trybie rozporządzenia Gabinetu Ministrów przyjęto statut UIPN, w którym zadeklarowano go jako „specjalny centralny organ władzy wykonawczej działający w zakresie odbudowy i zachowania pamięci narodowej narodu ukraińskiego”⁷.

Zgodnie ze statutem UIPN z 2006 r. przed podmiotem tym stać miało pięć zadań:

- ❖ zadania upamiętniania i upowszechniania wiedzy o wydarzeniach i ofiarach Wielkiego Głodu, pierwszej i drugiej wojny światowej, represji radzieckich oraz o „uczestnikach walki narodowo-wyzwoleńczej”;
- ❖ uczestnictwo w tworzeniu i realizacji państwowej polityki historycznej, odbudowie pamięci historycznej jako „konsolidacji i rozwoju narodu ukraińskiego, jego świadomości historycznej i kultury”;
- ❖ upowszechnienie obiektywnej wiedzy o historii Ukrainy w kraju i za granicą;
- ❖ badanie historii Ukrainy i walki o odbudowę państwowości w XX w.;
- ❖ badanie „ludów tubylczych” (*korennich narodiw*) oraz mniejszości narodowych i ich integracja ze społeczeństwem ukraińskim.

W pierwszym okresie działalności, zgodnie z założeniami prezydenckiego dekretu z 11 lipca 2005 r. i koncepcją wypracowaną przez międzyresortową komisję, w centrum uwagi UIPN znalazły się kwestie stalinowskich represji, określanych mianem totalitarnego komunistycznego ludobójstwa skierowanego przeciwko Ukraińcom oraz wąsko, etnicznie rozumiany ukraiński patriotyzm. Na czele UIPN stanął były fizyk, wicepremier Ukrainy, związany z partiami prawicowymi Ihor Juchnowskij. W okresie jego szefowania UIPN szczególną uwagę zwrócono na historię Wielkiego Głodu, którego 75 rocznica obchodzona była w latach 2007–2008. Należy odnotować, że z tej okazji prezydent W. Juszczenko 12 czerwca 2009 r. podpisał dekret zrównujący w istocie w wymiarze symbolicznym Wielki Głód i Holokaust i nakazujący usunięcie z przestrzeni publicznej pomników i innych upamiętnień osób odpowiedzialnych za wywołanie Wielkiego Głodu⁸. Przy udziale UIPN wypracowano projekt ustawy przyjętej przez Radę Najwyższą Ukrainy w 2006 r. o Wielkim Głodzie na Ukrainie w latach 1932–1933⁹. Zgodnie z jej treścią był on określony mia-

⁶ Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy nr 764 – Pro utvorennâ Ukrainsk'ogo instytutu nacional'noj pam'jati, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-%D0%BF#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

⁷ Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy nr 927 – Pro zatverdžennâ Položennâ pro Ukrainsk'ij instytut nacional'noj pam'ati, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

⁸ T.A. Olszański, *Wielka dekomunizacja. Ukraińska polityka historyczna czasu wojny*, Warszawa 2017, s. 36–37.

⁹ Zakon Ukrainy nr 376-V – Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraïni, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

nem ludobójstwa Ukraińców. Przy współudziale UIPN powstał też projekt ustawy o ukraińskim ruchu narodowyzwoleńczym lat 20. i 30. XX w., który ostatecznie w postaci aktu prawnego przyjęty został dopiero w 2015 r. jako ustawa o statusie prawnym i uczczeniu pamięci bojowników o niezależność Ukrainy w XX w.¹⁰ Akt ten zrównywał m.in. członków Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Armii Powstańczej z innymi uczestnikami walk o wyzwolenie Ukrainy. Ponadto przygotowano nową koncepcję nauczania historii i opublikowano, wraz z Narodową Akademią Nauk Ukrainy, Narodową księgę pamięci ofiar Wielkiego Głodu.

UIPN w latach 2010–2014

Zmiana na urządzie prezydenta Ukrainy w 2010 r. (został nim wówczas Wiktor Janukowycz) pociągnęła za sobą istotne zmiany w działalności UIPN. W merytorycznym aspekcie działalności UIPN nastąpił wręcz odwrót od dobroku poprzedniego okresu¹¹. W dniu 9 grudnia 2010 r. na mocy jego dekretu o optymalizacji systemu centralnych organów władzy wykonawczej UIPN został zlikwidowany¹². Równocześnie, na mocy kolejnego dekretu prezydenta dotyczącego kwestii UIPN, zobligował on Gabinet Ministrów do jego odtworzenia na nowych zasadach, jako podmiot o celach badawczych¹³. Odpowiednie rozporządzenie ukraińskiego rządu zostało przyjęte 12 stycznia 2011 r.¹⁴ W nowych okolicznościach do głównych celów działalności zaliczono:

- ❖ prace naukowe i analityczne na potrzeby Gabinetu Ministrów Ukrainy w zakresie polityki historycznej, przygotowanie materiałów i rekomendacji w tym obszarze;
- ❖ realizacja programów publicznych w zakresie polityki historycznej;
- ❖ prowadzenie badań w zakresie „tradycji państwowych narodu ukraińskiego, jego walki o wolność i wspólnotowość Ukrainy”;
- ❖ prowadzenie badań w zakresie „tragicznych wydarzeń w historii narodów Ukrainy” i udział w przedsięwzięciach je upamiętniających;

¹⁰ Zakon Ukrainy nr 314-VIII Pro pravovij status ta všanuvannâ pam'âti boreiv za nezal'iznist' Ukrainy u XX stolitti, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

¹¹ V. Babka, *Polityka pam'âti v Ukraïni (2005 – počatok 2010 rr.): ključovi tendenciji*, „Naukovi Zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukraïny” 2018, nr 4(78), s. 99–118.

¹² Ukaz prezydenta Ukrainy nr 1085/2010 – Pro optymizaciû systemy centralnyh organiv vykonavčoj vlady, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010/ed20101209#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

¹³ Ukaz prezydenta Ukrainy nr 1086/2010 – Pytannâ Ukraïns'kogo instytutu nacional'noj pam'âti, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1086/2010#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

¹⁴ Postanova Kabinetu ministriv Ukraïny nr 8 – Pro utvorennâ Ukraïns'kogo instytutu nacional'noj pam'âti, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8-2011-%D0%BF#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

- ❖ popularyzację problematyki pamięci narodowej, udział w przedsięwzięciach edukacyjnych.

Szefem zrekonstruowanego UIPN został dotychczasowy członek Komunistycznej Partii Ukrainy Walerij Sółdatenko. Należy zauważyć odejście zarówno we wskazanych dokumentach, jak i w materiałach UIPN tamtego okresu od etnicznego rozumienia ukraińskości na rzecz jej rozumienia obywatelskiego (odejście od pojęcia narodu ukraińskiego na rzecz ludu Ukrainy), a ponadto położenie nacisku na kwestię upamiętnienia II wojny światowej, w szczególności dokonywanej przez Niemców deportacji ludności cywilnej, co z kolei UIPN zlecił prezydent Ukrainy w swoim dekrete z 22 marca 2012 r.¹⁵

UIPN po 2014 r.

Kolejne istotne zmiany w działalności UIPN nastąpiły po tzw. rewolucji godności na przełomie lat 2013 i 2014 oraz po objęciu urzędu prezydenta Ukrainy przez Petro Poroszenkę. Gabinet Ministrów, na czele którego stał Arsenij Jaceniuk, rozporządzeniem z dnia 9 lipca 2014 r. określił UIPN jako „centralny organ władzy wykonawczej w zakresie realizacji polityki państwowej od budowy i zachowania pamięci narodowej”¹⁶. W rozporządzeniu nadającym statut i określającym kierunki działalności podmiotu z 12 listopada 2014 r.¹⁷ Gabinet Ministrów wskazał na:

- ❖ realizację polityki państwowej w zakresie odrodzenia i zachowania pamięci narodowej narodu ukraińskiego;
- ❖ przedstawianie ministrowi kultury Ukrainy propozycji w zakresie kształtowania polityki pamięci i świadomości obywateli z uwzględnieniem wielonarodowości kraju i jego regionalnej specyfiki.

Rzeczony akt, z kilkukrotnymi nowelizacjami, przedstawiony w dalszej części artykułu, obowiązuje do tej pory.

Nowym szefem UIPN w marcu 2014 r. został związany ze środowiskami nacjonalistycznymi Wołodymyr Wjatrowycz. Pod jego kierunkiem w działalności UIPN ponownie większy nacisk położony został na kwestię Wielkiego Głodu, a także na wydarzenia z historii najnowszej, związane z tzw. rewolucją godności. Podjęto wówczas realizację projektów dotyczących dokumentacji

¹⁵ Ukaz prezydenta Ukrainy nr 206/2012 – Pro zahody u zv’azku z 70-my rokovynamy počatku nasil’noho vyvezennâ myrnoho naselennâ z terytorji okupovanoj Ukrainy na prymusovi roboty v roku Velykoj Vitčyznanoi viny, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/206/2012#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

¹⁶ Postanova Kabinetu ministriv Ukrainy nr 292 – Pytannâ Ukrain’skogo instytutu nacjonal’noj pam’âti, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/292-2014-%D0%BF#Text>

¹⁷ Postanova Kabinetu ministriv Ukrainy – Deâki pytannâ Ukrain’skogo instytutu nacjonal’noj pam’âti, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-%D0%BF#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

i popularyzacji wydarzeń na kijowskim Majdanie. W tym okresie ważnym obszarem działalności UIPN był współudział w przygotowaniu serii ustaw zbiorczo określanych w doktrynie mianem dekomunizacyjnych¹⁸. Były to ustawy: nr 317-VIII o osądzeniu komunistycznego i narodowo-socjalistycznego (nazistowskiego) totalitarnego reżimu na Ukrainie i zakazie propagowania ich symboliki¹⁹, nr 315-VIII o upamiętnieniu zwycięstwa nad nazizmem w czasie drugiej wojny światowej lat 1939–1945²⁰, nr 314-VIII o statusie prawnym i uczczeniu pamięci o bojownikach o niezależność Ukrainy w XX w.²¹ oraz nr 316-VIII o dostępie do archiwów organów represji komunistycznego reżimu totalitarnego lat 1917–1991²². Godzi się nadmienić, że w sensie normatywnym prekursorem powyższego „dekomunizacyjnego” ustawodawstwa była uchwalona dnia 16 września 2014 r. ustawa nr 1682-VII o oczyszczeniu władzy²³, która wprowadzała 10-letni zakaz piastowania stanowisk publicznych przez osoby zajmujące stanowiska w Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego oraz będące współpracownikami i tajnymi współpracownikami radzieckich służb bezpieczeństwa.

Pierwsza z wymienionych ustaw stała się podstawą do zakazania używania symboli związanych z nazizmem, a przede wszystkim komunizmem, w tym czerwonej pięcioramiennej gwiazdy oraz sierpa i młota, flagi, godła, hymnu Związku Radzieckiego, jego republik związkowych i innych dawnych państw socjalistycznych. Posłużyła ona jako narzędzie zmiany narracji historycznej dotyczącej okresu radzieckiego, w szczególności likwidacji pomników i zmiany nazw ulic i miejscowości, a także bezpośredniej walki z opozycją. Ustawa przewiduje bowiem, że wykonanie jej istotnych postanowień spoczywa na organach władzy wykonawczej. Art. 3 ust. 5 ustawy stanowi o likwidacji partii politycznych, których nazwa lub działalność jest niezgodna z jej przepisami. W efekcie likwidacja Komunistycznej Partii Ukrainy w trybie przewidzianym wspomnianą ustawą dokonana została przez ministerstwo sprawiedliwości. UIPN przygotował materiały o charakterze rekomendacyjnym,

¹⁸ Zob. analizę ich treści w polskiej literaturze przedmiotu: T. Stryjek, *Debata o dekomunizacji na Ukrainie w 2015 roku: jak politycy „wygrali” z intelektualistami*, „Kultura i Społeczeństwo” 2015, nr 2, s. 117–145; A. Rybak, *Ustawy dekomunizacyjne na Ukrainie*, „Wschód Europy” 2016 nr 2(2), s. 29–41

¹⁹ Zakon Ukraïny 317-VIII – Pro zasudžennâ komunistyčnogo ta nacional-socialistyčnogo (nacysts'koho) totalitarnych reżymiv v Ukraïni ta zaboronu propagandy ihn'oi symwvoliky, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

²⁰ Zakon Ukraïny nr 315-VIII – Pro uvicznennâ peremogy nad nacyzmom u Drugij svitovij vijnij 1939–1945 rokov, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

²¹ Zakon Ukraïny nr 314-VIII...

²² Zakon Ukraïny nr 316-VIII – Pro dostup do archiviv represyvnih organiv komunistyčnogo totalitarnoho reżymu 1917-1991 rokov, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-viii#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

²³ Zakon Ukraïny nr 1682-VII – Pro očyščenniâ vłady, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-vii#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

zawierające nazwy i nazwiska od których pochodzą nazwy własne podlegające zmianie jako związane z reżimem komunistycznym²⁴. Zmiany nazewnictwa miały w istocie charakter nie tylko dekomunizacyjny, ale i derusyfikacyjny, bowiem duża część nazw sprzed okresu radzieckiego również okazała się nieakceptowalna (np. poprzednia nazwa Kirowogradu brzmiała Jelizawietgrad, nawiązując do carycy Katarzyny). Zgodność ustawy nr 317-VIII z konstytucją Ukrainy potwierdził Sąd Konstytucyjny w orzeczeniu z 16 lipca 2019 r. Było to istotne orzeczenie w związku z artykułowanymi w przestrzeni publicznej wątpliwościami odnośnie do form, jak i celu „walki z przeszłością”. Wyrażone w orzeczeniu stanowisko Sądu Konstytucyjnego wpisało się w jego bardziej aktywną, „proukraińską” postawę, prezentowaną także w kwestii języka ukraińskiego, jako oficjalnego i statusu języka rosyjskiego²⁵.

Druga z przywołanych ustaw zastąpiła poprzednią ustawę z 2000 r. o upamiętnieniu Zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej lat 1941–1945²⁶. Zmieniła ona optykę postrzegania II wojny światowej, traktując ją jako starcie dwóch totalitaryzmów, których jedną z ofiar był naród ukraiński. Wprowadziła ona pojęcie „uczestników ukraińskiego ruchu wyzwolenczego”, nie dokonując rozróżnienia, po której stronie walczyli oni w okresie wojny, w istocie dotyczącego członków formacji zbrojnej Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów – Ukraińskiej Powstańczej Armii. Ustawa wprowadziła nowe święto – Dzień Pamięci i Pojednania w dniu 8 maja i przemianowała obchodzony 9 maja Dzień Zwycięstwa na Dzień Zwycięstwa nad Nazizmem w II wojnie światowej.

Trzecia z przytoczonych ustaw wprowadziła nowe pojęcie „bojowników o niezależność Ukrainy w XX wieku”. Do kategorii tej zalicza się „osoby biorące udział we wszystkich formach politycznej, zbrojnej i innych formach zbiorowej lub indywidualnej walki o niezależność Ukrainy w XX wieku w składzie organów władzy, organizacjach, strukturach i formacjach”. Akt ten wymienia z nazwy te podmioty, w tym m.in.: Ukraińską Republikę Ludową, Zachodnio-ukraińską Republikę Ludową, Państwo Ukraińskie (tzw. Hetmanat Pawło Skoropadskiego), Ukraińską Organizację Wojskową, Organizację Nacjonalistów Ukraińskich, Ukraińską Armię Powstańczą, Ukraińską Ludową Armię Rewolucyjną. Odrębnie do kategorii tej zaliczono członków grup dysydenckich i organizacji broniących praw człowieka w Związku Radzieckim i na emigracji. Ustawa milczy w kwestii ukraińskich żołnierzy służących w Armii Czerwonej

²⁴ V.M. V'atrovyč, A.V. Špak i in. (red.), *Dekomunizaciâ: šo i čomu perejmenovuvaty i demon-tuvaty. Zbirnyk materialiv, rekomendacij i dokumentiv šodo vykonannâ vymog Zakonu Ukraïny „Pro zasudžennâ komunistyčnogo ta nacional-socjalistyčnogo (nacysts'koho) totalitarnyj reżymiv v Ukraïni ta zaboronu propagandy ičn'oi symboliky*”, Kyïv 2015.

²⁵ R. Czachor, *Ewolucja ustawodawstwa i orzecznictwa Sądu Konstytucyjnego w kwestii języka państwowego Ukrainy*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2023, nr 14; A. Evseev, *Kak Konstitucionnyj Sud Ukraïny „sudit” Istoriiu*, „Srvnitel'noe konstitucionnoe obozrene” 2019, nr 6(133), s. 123.

²⁶ Zakon Ukraïny nr 1684-III...

i komunistycznych formacjach partyzanckich, co oznacza, że do kategorii „bojowników o niezależność Ukrainy w XX wieku” się ich nie zalicza.

Ostatni akt z przywołanego pakietu tzw. ustaw dekomunizacyjnych dotyczy dostępu do archiwów radzieckich służb bezpieczeństwa i w sferze publicznej oraz w doktrynie budził najmniej kontrowersji. Posiada on istotne znaczenie dla zdefiniowania na potrzeby ukraińskiego systemu prawnego pojęcia „organów represji”. Udostępnienie archiwów radzieckich służb bezpieczeństwa dało możliwość wglądu do ich treści nie tylko obywatelom Ukrainy, ale i innych państw. Niejednokrotnie korzystali z tej możliwości obywatele Rosji, dla których dostęp do rosyjskich archiwów pozostawał utrudniony lub niemożliwy²⁷.

Obok przywołanych ustaw, które w doktrynie otrzymały nazwę dekomunizacyjnych, UIPN współuczestniczył w wypracowaniu ustawy nr 2325-VIII z 13 marca 2018 r.²⁸, nowelizującej pierwszą w istocie rzeczy ustawę rozliczającą się z totalitarną przeszłością – ustawę nr 962-XII ówczesnej Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej z 17 kwietnia 1991 r. o rehabilitacji ofiar represji politycznych na Ukrainie²⁹. Zmiana dotyczyła m.in. tytułu tego aktu, który po nowelizacji brzmi: „O rehabilitacji ofiar represji komunistycznego reżimu totalitarnego w latach 1917–1991”.

Do aktualnie obowiązującego statutu UIPN zmiany wprowadzano czterokrotnie. Pierwsza z nich miała miejsce 3 października 2018 r. na mocy rozporządzenia Gabinetu Ministrów nr 799³⁰. Dokonano wówczas reorganizacji struktury UIPN, tworząc jego oddziały terenowe: centralny oddział międzyregionalny z siedzibą w Winnicy, południowy oddział międzyregionalny z siedzibą w Odessie, południowo-wschodni oddział międzyregionalny z siedzibą w Dnieprze, północno-wschodni oddział międzyregionalny z siedzibą w Charkowie, zachodni międzyregionalny oddział terenowy z siedzibą we Lwowie.

Kolejne dwie nowelizacje, dokonane w trybie rozporządzenia Gabinetu Ministrów nr 885 z dnia 16 października 2019 r.³¹ oraz nr 561 z dnia 1 lipca

²⁷ G. Pyrlik, *Sem' kilometrov dokumentov. Kak v Ukraine znakomâtsa s materialami o repressirovannyh rodstvennikah*, <https://www.opendemocracy.net/ru/seven-kilometers-memory/> (data dostępu: 28.09.2023).

²⁸ Zakon Ukraïny nr 2325-VIII – Pro vnesennâ zmin do deâkih zakonodavčyh aktiv Ukraïny šodo udoskonalennâ procedury rehabilitaciï žertv represji komunistyčnogo totalitarnoho režymu 1917–1991 rokiv, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2325-viii#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

²⁹ Zakon Ukraïny nr 962-XII – Pro rehabilitaciû žertv represji komunistyčnogo totalitarnoho režymu 1917–1991 rokiv, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12/ed19910417#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

³⁰ Postanova Kabinetu ministriv Ukraïny nr 799 – Deâki pytannâ diâl'nosti Ukraïnskoho instytutu nacional'noji pam'âti, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/799-2018-%D0%BF#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

³¹ Postanova Kabinetu ministriv Ukraïny nr 885 – Deâki pytannâ diâl'nosti Ministerstva kul'tury, molodi ta sportu, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF/ed20191016#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

2020 r.³², wynikały ze zmiany nazwy resortu, któremu UIPN bezpośrednio podlega i któremu przedstawia propozycje odnośnie do polityki historycznej. W 2019 r. nazwa została tego resortu zmieniona z Ministerstwa Kultury na Ministerstwo Kultury, Młodzieży i Sportu, zaś w 2020 r. na Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej.

Najnowsza nowelizacja statutu UIPN, dokonana w trybie rozporządzenia Gabinetu Ministrów nr 778 z dnia 28 lipca 2023 r.³³, związana jest z wojną rosyjsko-ukraińską oraz w postanowieniami ustawy nr 3005-IX o potępieniu i zakazie propagandy rosyjskiej polityki imperialnej na Ukrainie i dekolonizacji toponimii z dnia 15 czerwca 2023 r.³⁴ W szczególności przyniosła ona uzupełnienie dokumentu o artykuły od art. 17⁻¹ do art. 17⁻⁵ oraz art. 18⁻¹ i art. 18⁻² (zakres przedmiotowy zmian podano w dalszej części niniejszych rozważań).

Aktualna sytuacja prawna UIPN

W aktualnej redakcji statut UIPN stanowi, że UIPN jest osobą prawną (art. 14), jest „centralnym organem władzy wykonawczej, którego działalnością kieruje i koordynuje Gabinet Ministrów Ukrainy poprzez Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej i który realizuje państwową politykę w zakresie odnowienia i zachowania pamięci narodowej narodu ukraińskiego” (art. 1 ust. 1). Statut formułuje dwa główne zadania UIPN: po pierwsze, realizację państwowej polityki w zakresie odnowienia i zachowania pamięci narodowej narodu ukraińskiego; po drugie, formułowanie dla Ministra Kultury i Polityki Informacyjnej propozycji w zakresie polityki państwa w danym obszarze oraz narodowej świadomości obywateli z uwzględnieniem wielonarodowego charakteru ludności Ukrainy i jej regionalnej specyfiki. Odnośnie do obu wymienionych zadań statut zawiera bardziej szczegółowe zadania. W ramach pierwszego zadania jest to:

- ❖ organizacja wszechstronnych badań historii ukraińskiego budownictwa państwowego (*derżawotworennje*), etapów walki o odbudowę państwowości i upublicznianie informacji o tym na Ukrainie i w świecie;

³² Postanova Kabinetu ministriv Ukraïny nr 561 – Pro vnesennâ zmin do deâkih aktiv Kabinetu ministriv Ukraïny šodo diâl'nosti Ministerstva kul'tury ta informacïnoj polityky, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-2020-%D0%BF/ed20200701> (data dostępu: 28.09.2023).

³³ Postanova Kabinetu ministriv Ukraïny nr 778 – Pro vnesennâ zmin do deâkih postanov Kabinetu ministriv Ukraïny šodo diâl'nosti deâkih central'nyh organiv vykonavčoi vlady, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/778-2023-%D0%BF#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

³⁴ Zakon Ukraïny nr 3005-IX – Pro zasudžennâ ta zaboronu propagandy rosijs'koj impers'koj polityky v Ukraïni i dekolonizaciü toponimiji, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

- ❖ podejmowanie kompleksowych działań na rzecz upamiętnienia pamięci uczestników ukraińskiego ruchu narodowyzwoleńczego, ukraińskiej rewolucji lat 1917–1921, ofiar Wielkiego Głodu lat 1932–1933, masowego głodu lat 1921–1923, 1946–1947 i represji totalitarnego reżimu komunistycznego lat 1917–1991 i osób, które brały udział w obronie niezależności, suwerenności i integralności terytorialnej Ukrainy i w operacjach antyterrorystycznych;
- ❖ organizacja badań dziedzictwa historycznego i sprzyjanie integracji ze społeczeństwem ukraińskim mniejszości narodowych i rdzennych narodów (*korinnych narodiv*);
- ❖ popularyzacja historii Ukrainy i jej wybitnych postaci;
- ❖ zwalczanie mitów historycznych (art. 3 ust. 1).

W ramach drugiego zadania statut UIPN wymienia:

- ❖ popularyzację w świecie roli narodu ukraińskiego w walce przeciwko totalitaryzmowi, obrony praw i wolności człowieka;
- ❖ odnowienie pamięci narodowej narodu ukraińskiego, niedopuszczenie do wykorzystywania symboliki reżimów totalitarnych;
- ❖ osądzenie totalitarnych reżimów XX w. na Ukrainie, Wielkiego Głodu lat 1932–1933, masowego głodu lat 1921–1923, 1946–1947, przymusowych deportacji, represji totalitarnego reżimu komunistycznego lat 1917–1991 i czynów organizatorów i wykonawców takich przestępstw, a także konsekwencji ich czynów dla Ukrainy i świata;
- ❖ kształtowanie wśród obywateli Ukrainy patriotyzmu, świadomości narodowej i aktywnych postaw (art. 3 ust. 2).

W związku z powyższymi zadaniami statut UIPN nakłada nań m.in.: wykonywanie aktów prawnych odnoszących się do zakresu działalności UIPN uczestnictwo w przygotowaniu projektów umów międzynarodowych Ukrainy i ich wypowiedaniu; organizację pracy w zakresie badań, zbioru informacji, ewidencjonowania i publikacji baz danych ofiar wydarzeń historycznych wskazanych w art. 3 ust. 1 statutu UIPN; utrzymywanie miejsc pochówku ofiar tychże wydarzeń; zgłaszanie wniosków o nadanie odznaczeń państwowych osobom walczącym o niezależność Ukrainy; zgłaszanie inicjatyw w zakresie zabezpieczenia społecznego weteranów II wojny światowej i uczestników walk o niezależność Ukrainy w XX i XXI wieku; utworzenie Narodowej Komisji Rehabilitacji; prowadzenie działalności muzealnej, wydawniczej i innej popularyzatorskiej. Katalog ten, jak wzmiankowano, został rozszerzony w wyniku nowelizacji statutu UIPN w lipcu 2023 r. Wówczas dodano zadania wynikające z przepisów wspomnianej ustawy nr 3005-IX³⁵. W szczególności jest to:

- ❖ gromadzenie, podsumowywanie i publikowanie informacji o przestępstwach (środkach represji) rosyjskiej imperialnej polityki przeciwko narodowi ukraińskiemu;

³⁵ Zakon Ukrainy nr 3005-IX...

- ❖ formułowanie wyjaśnień i zaleceń odnośnie do realizacji norm ustawy nr 3005-IX;
- ❖ powołanie komisji eksperckiej formułującej wnioski w kwestii realizacji postanowień ustawy nr 3005-IX;
- ❖ formułowanie rekomendacji odnośnie do spełnienia lub niespełnienia przez określony obiekt dziedzictwa kulturowego kryteriów zawartych w ustawie o ochronie dziedzictwa kulturowego (w art. 13)³⁶.

Nowelizacja statutu przyniosła również określone nowe zadania UIPN związane z wykonaniem ustawy nr 962-XII (z późniejszymi zmianami) o rehabilitacji ofiar represji komunistycznego totalitarnego reżimu w latach 1917–1991 w postaci:

- ❖ gromadzenia, podsumowywania i publikowania informacji o faktach i okolicznościach represji komunistycznego totalitarnego reżimu lat 1917–1991, osobach represjonowanych i osobach, które ucierpiały w wyniku tychże represji;
- ❖ formułowania wyjaśnień i zaleceń odnośnie do realizacji norm ustawy nr 962-XII (z późniejszymi zmianami).

Statut UIPN wymienia również prawa podmiotu, które mu przysługują w związku z realizacją nałożonych nań zadań. Obejmują one prawo żądania od organów władzy publicznej, w tym samorządu terytorialnego oraz innych osób prawnych informacji niezbędnych do wykonywania zadań UIPN, włączania przedstawicieli organów władzy publicznej w proces rozpatrywania kwestii podlegających UIPN oraz prawo korzystania z baz danych organów władzy publicznej i należących do niej środków komunikacji.

Na czele UIPN stoi jego dyrektor (*hołowa*), który na stanowisko powoływany jest, jak i odwoływany przez Gabinet Ministrów na wniosek premiera Ukrainy, któremu kandydaturę zgłasza Minister Kultury i Polityki Informacyjnej. Dyrektor UIPN ma trzech zastępców, w tym pierwszego zastępcę i zastępcę ds. rozwoju cyfrowego, transformacji cyfrowej i cyfryzacji. Zastępcy dyrektora UIPN powoływani i odwoływani są przez Gabinet Ministrów. Organem doradczo-konsultacyjnym funkcjonującym w ramach UIPN jest jego Kolegium powołane na mocy zarządzenia dyrektora UIPN, aktualnie funkcjonujące na podstawie zarządzenia nr 20-adm z dnia 15 marca 2021 r.³⁷ Zadaniem Kolegium UIPN jest

- ❖ omawianie i podejmowanie uchwał odnośnie do perspektyw i głównych kierunków działalności UIPN;
- ❖ rozpatrywanie propozycji odnośnie do doskonalenia ustawodawstwa, zapewnienia współpracy z organami władzy publicznej i realizacji nałożo-

³⁶ Zakon Ukrainy nr 1805-III – Pro ohoronu kul’turnoj spadšyny, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (data dostępu: 28.09.2023).

³⁷ Položenná pro kolegiu Ukrajin’skogo instytutu nacional’noji pam’âti, <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/kolegiya/polozhennya> (data dostępu: 28.09.2023).

nych przez nie zadań z zakresu kompetencji UIPN, współpracy międzynarodowej;

- ❖ kontrolowanie wykonania budżetu podmiotów i gospodarowania przezeń posiadanym majątkiem;
- ❖ analiza działań UIPN w zakresie zapewnienia praw i wolności człowieka i obywatela, świadomości narodowej obywateli;
- ❖ opiniowanie kandydatur zgłaszanych do nagród państwowych osób zaangażowanych w walkę o niepodległość, suwerenność i integralność terytorialną Ukrainy oraz osób, które wniosły istotny wkład w zachowanie pamięci narodowej narodu ukraińskiego (pkt 5 zarządzenia).

Skład osobowy Kolegium UIPN ustala jego dyrektor. Zgodnie z przywołanym zarządzeniem w skład Kolegium wchodzi: dyrektor UIPN, pierwszy zastępca i zastępca dyrektora, kierownicy jednostek organizacyjnych UIPN oraz inne osoby powołane przez dyrektora (pkt 6 zarządzenia). Kolegium UIPN funkcjonuje w trybie zwoływanych dwukrotnie w ciągu roku posiedzeń zwykłych oraz w razie konieczności posiedzeń nadzwyczajnych (pkt 8 zarządzenia).

Przy UIPN funkcjonuje również Narodowa Komisja ds. Rehabilitacji, której powstanie wynika z norm ustawy z dnia 5 maja 2018 r., nowelizującej ustawę nr 962-XII o rehabilitacji ofiar represji politycznych na Ukrainie³⁸. Akt ten stanowi, że Narodowa Komisja ds. Rehabilitacji jest stale działającym organem funkcjonującym przy UIPN, której celem jest:

- ❖ rozpatrywanie uzasadnionych wniosków komisji regionalnych w kwestii nadania lub odmowy nadania danej osobie statusu rehabilitowanej lub ofiary represji;
- ❖ samodzielne nadawania lub odmawianie nadania danej osobie statusu rehabilitowanej lub ofiary represji;
- ❖ analiza praktyki stosowania przepisów ustawy o rehabilitacji ofiar represji przez organy władzy publicznej (art. 7¹).

Narodowa Komisja ds. Rehabilitacji działa w składzie: przewodniczącego, zastępcy przewodniczącego, sekretarza oraz członków. Przewodniczący wybierany jest przez członków tego gremium na pierwszym posiedzeniu. Członków Narodowej Komisji ds. Rehabilitacji powoływani są przez pełnomocnika Rady Najwyższej Ukrainy ds. Praw Człowieka, Ministra Spraw Wewnętrznych, Służbę Bezpieczeństwa Ukrainy, UIPN, Prokuratora Generalnego, podmioty naukowe i organizacje społeczne działające w zakresie historii Ukrainy w XX w. Statut Narodowej Komisji ds. Rehabilitacji został nadany zarządzeniem Ministra Kultury Ukrainy dnia 25 października 2018 r.³⁹

³⁸ Zakon Ukrainy nr 962-XII, dz. cyt.

³⁹ Nakaz Ministerstva Kul'tury Ukrainy nr z-1281-18 – Pro zatwierdžennâ Položennâ pro Nacional'nu komisiu z reabilitacii ta Typovoho položennâ pro regional'nu komisiu z reabilitacii, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1281-18#n14> (data dostępu: 28.09.2023).

Od końca 2019 r. dyrektorem UIPN jest filozof Anton Drobowycz, który deklarował, że pod jego kierunkiem działalność UIPN – wyważona i inkluzyjna – będzie uwzględniać pamięć o wszystkich narodach Ukrainy⁴⁰. Obecnie UIPN podlegają dwie placówki muzealne – utworzony na mocy rozporządzenia Gabinetu Ministrów nr 1186-r z dnia 18 listopada 2015 r.⁴¹ Narodowy Kompleks Memorialny Bohaterów Niebiańskiej Sotni – Muzeum Rewolucji Godności, w ramach którego funkcjonuje memoriał, Muzeum Majdanu i Dom Wolności a nadto utworzone na podstawie przywoływanej ustawy nr 316-VIII dotyczącej dostępu do archiwów organów represji z lat 1917–1991 Archiwum Państwowe UIPN.

Wnioski

Na bazie powyższej analizy można stwierdzić, że sytuacja prawna UIPN uregulowana jest odmiennie niż w przypadku polskiego Instytutu Pamięci Narodowej czy słowackiego Instytutu Pamięci Narodu, które powstały na mocy ustaw. Pozycja UIPN w pewnym stopniu zbieżna jest z pozycją funkcjonującego w Republice Czeskiej Instytutu Badania Reżimów Totalitarnych, który, podobnie jak UIPN, powstały na mocy rozporządzenia rządu, jest włączony w struktury władzy wykonawczej i realizuje zadania archiwizacyjno-popularyzatorskie. Fakt, że UIPN nie został powołany w trybie ustawy, a jego status regulują akty prawne Gabinetu Ministrów Ukrainy, skutkuje tym, iż jest organizacyjnie i merytorycznie podległy rządowi. Okoliczność ta warunkuje specyfikę działalności podmiotu. Po pierwsze, UIPN ma względnie ograniczone kompetencje, nie posiada chociażby własnego pionu prokuratorskiego, nie uczestniczy w postępowaniach lustracyjnych (których prawodawstwo Ukrainy nie przewiduje); po drugie jego działalność jest w istocie funkcją politycznych celów aktualnie rządzącego Gabinetu Ministrów Ukrainy. W szczególności ujawniało się to w latach 2006–2014, gdy kolejne zmiany rządów przynosiły istotne kierunkowe zmiany działalności merytorycznej UIPN. Specyficzną cechą funkcjonowania UIPN, wynikającą z dramatycznej historii najnowszej Ukrainy, jest dokonane niedawno rozszerzenie katalogu jego działalności na badania naukowe, archiwizację i upublicznianie wiedzy o wydarzeniach i ofiarach tzw. rewolucji godności a obecnie także wojny rosyjsko-ukraińskiej. Jednakże aktywność UIPN na tej niwie nie zastępuje działalności ukraińskich

⁴⁰ *Hto takyj Anton Drobovyč, novyj holova Instytutu nacional'noji pam'ati?*, <https://www.radiosvoboda.org/a/30307857.html> (data dostępu: 28.09.2023).

⁴¹ *Rasporadžennâ Kabineta ministriv Ukraïny nr 1186-r – Pro utvorennâ derżavnoho zakladu Memorial'nyj kompleks Herojiv Nebesnoï Revolüciï Sotni – Muzej Hidnosti*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1186-2015-%D1%80> (data dostępu: 28.09.2023).

organów ścigania, a dalszy rozwój życia politycznego Ukrainy zdeterminuje kształt i zakres działalności UIPN.

Wykaz literatury

- Babka V., *Polityka pam'ati v Ukraïni (2005 – počatok 2010 rr.): klučovi tendenci*, „Naukovi Zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukraïny” 2018, nr 4(78).
- Czachor R., *Ewolucja ustawodawstwa i orzecznictwa Sądu Konstytucyjnego w kwestii języka państwowego Ukrainy*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2023, nr 14.
- Evseev A., *Kak Konstitucionnyj Sud Ukrainy „sudit” Istorii*, „Srvnitel'noe konstitucionnoe obozrene” 2019, nr 6(133).
- Hto takyj Anton Drobovyč, novyj holova Instytutu nacional'noji pam'ati?*, <https://www.radiosvoboda.org/a/30307857.html>.
- Hrycenko O., *Prezidenti i pam'at'. Polityka pam'ati prezidentiv Ukraïni (1994–2014)*, K.I.C., Kyïv 2017.
- Olszański T.A., *Wielka dekomunizacja. Ukraïńska polityka historyczna czasu wojny*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2017.
- Plehanov A.A., *Gosudarstvennye instituty kontrolâ pam'ati na primere Ukraïnskogo instituta nacionalnoj pam'ati*, [w:] A.I. Miller, D.V. Efremenko (red.), *Polityka pam'ati v sovremennoj Rossii i stranah Vostočnoj Europy. Aktory, instituty, narrativy*, Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge, Sankt-Petersburg 2020.
- Pyrlik G., *Sem' kilometrov dokumentov. Kak v Ukraine znakomâtsa s materialami o repressirovannyh rodstvennikah*, <https://www.opendemocracy.net/ru/seven-kilometers-memory/>.
- Rybak A., *Ustawy dekomunizacyjna na Ukraïnie*, „Wschód Europy” 2016 nr 2(2).
- Stryjek T., *Debata o dekomunizacji na Ukraïnie w 2015 roku: jak politycy „wygrali” z intelektualistami*, „Kultura i Społeczeństwo” 2015, nr 2.
- V'atrovyč V.M., Špak A.V. i in. (red.), *Dekomunizaciâ: šo i čomu perejmenovuvaty i demontuvaty. Zbirnyk materialiv, rekomendacji i dokumentiv šodo vykonannâ vymog Zakonu Ukraïny „Pro zasudžennâ komunistyčnogo ta nacional-socjalistyčnogo (nacysts'koho) totalitarnyh režymiv v Ukraïni ta zaboronu propagandy ičn'oï symboliky”*, Kyïv 2015.
- Zhurzhenko T., *Legislating historical memory in post-Soviet Ukraine*, [w:] E. Barkan, A. Lang (red.), *Memory laws and historical justice*, Palgrave Macmillan, Cham 2022.

Summary

Ukrainian Institute of National Memory: its legal situation and the main directions of the activity in 2006–2023

Keywords: constitutional law of Ukraine, Ukrainian Institute of National Memory, historical policy of Ukraine, legal aspects of the politics of memory.

In recent decades, some post-communist countries of Central and Eastern Europe, have founded institutions that should undertake historical policy, archive documents, and popularise knowledge about the repressions that took place in the 20th century. Among these countries is Ukraine, where the Ukrainian Institute of National Memory started to operate in 2006. The following article aims to analyse its legal situation and the evolution of the scope of the activities. The paper is based on all the most important legal acts related to the Ukrainian Institute of National Memory. The paper argues that of crucial importance is the fact that the Institute operates within the structures of the Executive Power. Such a situation not only limits its capacities but also makes its activities dependent on the current government's policy. Subordination to the Minister of Culture overwhelmingly determines the nature of the Institute's activities.

